

TÁJÉKOZÓDÁS

Gelencsér Katalin*

GROUNDING THEORY

Egy olyan elméletet mutatok be dióhéjban, mely a mikroszkopikusan megfigyelt valóságra, mondatonként boncolgatva haladó adatelemzésre épül, de új és új kérdéseket, kategóriákat generál és végül a társadalom egy-egy szűkebb jelenségét általános elvi képletekkel magyarázza. Jelen cikk témája a megalapozott elmélet (*grounded theory*), mely az elmélet és empirikus kutatás között táguló szakadékot próbálja áthidalni.

A megalapozott elmélet egy módszertani elmélet, melyet két amerikai szociológus, Anselm L. Strauss és Barney Glaser dolgozott ki a hatvanas években, majd a *The Discovery of Grounded Theory* (1967) című műben tárták a nyilvánosság elé elméletük részleteit. Az említett mű, mely többek között célul tűzte ki a megbízható kvalitatív kutatás legitimitását, nem megkerülhető azok számára, akik a huszadik század módszertani fejlődésével, vagy módszertani sokszínűségével kívánnak foglalkozni, vagy akik éppen a kvalitatív megközelítés mélyebb megismerésére törekszenek. Érdekes azonban, hogy míg a nemzetközi szakirodalomban rendszeresen találunk hivatkozásokat a megalapozott elmélet módszertanára, illetve Strauss és Glaser művei gyakran szerepelnek a bibliográfiákban és referencialistákban, a magyar szociológiai piacon csak elvétve találkozhat a kutató a megalapozott elmélettel.

A *The Discovery of Grounded Theory* című könyvben Glaser és Strauss arra tesznek kísérletet, hogy bemutassák, hogyan lehet eljutni az adatok szintjéről az elméletalkotáshoz. Azt az elméletet nevezik megalapozott elméletnek, amely az adatokban gyökerezik, és az adatok folyamatos és szisztematikus elemzése során körvonalazódik. „... egy ilyen elmélet az empirikus helyzetekben is megáll, szociológusok és laikusok számára egyaránt érthető. Legfontosabb azonban, hogy működik – releváns következtetéseket, magyarázatokat, interpretációkat és alkalmazásokat tesz lehetővé” (Glaser–Strauss 1967: 1). Glaser és Strauss arra a következtetésre jutottak, hogy a mai szociológiában az elmélet helyessége nem választható el az elmélet létrejöttének folyamatától. „Tehát egy elmélet hasznosságát annak alapján is megítélhetjük, hogy milyen módon jött létre...” (Glaser–Strauss 1967: 2). Az elméletek értékelésének kritériumai – logikai konzisztencia, letisztultság, lényegre koncentráció, elméleti telítettség, integráltság, alkalmazhatóság – jelentős mértékben függenek attól a folyamatától, amelynek során az elmélet megszületett. A *grounded theory*-t főként, de korántsem kizárólag kvalitatív kutatásokban alkalmazzák. A kvalitatív kutató nyíltan vállalja, hogy már témaválasztásával is beleviszi saját személyiségét a kutatás meneté-

* Jelen tanulmány a Vallásszociológiai Szakosztály 2001. novemberi ülésén zajlott konferencián elhangzott előadás írásos, szerkesztett és bővített változata.

be, szempontjait nyíltan kifejezi, és nem az objektív valóság feltétlen feltárását helyezi a kutatás központjába, hanem a másik ember személyét, a másik ember szubjektív valóságának megismerését. Nem törekszik reprezentativitásra, az adott, egyedi jelenségek magyarázatában érdekelt. Nem tudja mindig pontosan, mit és hogyan kell kérdezni, hanem rábízta magát a kutatott jelenség sajátosságaira, hadd vezéreljék azok a kutatást a maguk belső logikája szerint. Denzin és Lincoln (1994) öt korszakát különböztetik meg a kvalitatív kutatás fejlődésének, melyek a következők:

- hagyományos korszak: 1900–1950;
- aranykor: 1950–1970;
- műfajok közti elmosódás: 1970–1986;
- reprezentációs krízis: 1986–1990;
- posztmodern vagy jelen pillanatok: 1990-től.

Az első korszakot a pozitívizmus uralja még, de a második, az 1950-től 1970-ig terjedő időszakot a nagyfokú kreativitás, új módszerek születése jellemzi. Ebben az időben indult útjára többek között az etnometodológia, a fenomenológia, a feminizmus is, de számunkra legfontosabb, hogy Glaser és Strauss is ekkor írták a megalapozott elmélet-ről szóló alapműüket, a *The Discovery*-t. Az ezt követő periódusban nagyon különböző útjai-módjai alakultak ki az empirikus anyagok gyűjtésének, elemzésének. Ebben az időben kezdték alkalmazni a nyitott kérdésekkel dolgozó, vagy félstruktúrált interjúkat, a megfigyelő módszereket, a dokumentumokra alapozó módszereket (narratívaelemzés, tartalomelemzés, szemiotikai elemzés). 1986-tól kezdve több olyan könyv is napvilágot látott, melyek a kutatás és írás reflexív voltát hangsúlyozták, melyek problematikusnak látták az érvényesség, megbízhatóság, általánosíthatóság és objektivitás kánonjait. S ha ezek a szempontok nem érvényesülnek, gondolkodhatunk-e egyáltalán tudományos munkáról? Ekkortól beszélünk tehát a legitimitációs krízisről. Ehhez társult egy reprezentációs krízis, mely a posztstrukturalista diskurzusba ágyazott interpretatív, nyelvészeti és retorikai fordulatokban gyökerezett (*interpretive, linguistic and rhetorical turns in social theory*).¹ A mai, posztmodernnek nevezett korban már nem küszködünk a legitimitáció és a reprezentativitás követelményeivel a kvalitatív módszertanon belül, hanem, Laurel Richardson gondolatai szerint, kialakítottunk egy új érzékenységet, melynek a kétkedés, hogy létezik-e olyan privilegizált diskurzus, módszerelmélet, mely egyetemes létéményese lehetne bármifajta hiteles tudásnak (Denzin–Lincoln 1994). A tudomány ma már elfogadja, hogy a kutatás interaktív folyamat a kutató és a vizsgált adat, dokumentum vagy egyén között.

Glaser és Strauss azt az álláspontot képviselik, hogy „... nincs alapvető ellentét a kvalitatív és kvantitatív módszerek vagy adatok céljai és tulajdonságai között. A meglévő ellentét arra épül, hogy az elmélet bizonyítását vagy generálását tekintjük-e elsődleges fontosságúnak – ehhez a kérdéshez kapcsolódik történelmileg a kvalitatív versus kvantitatív adatokról folyó parázs vita. Úgy gondoljuk, hogy az adatok mindegyik típusa alkalmazható az elmélet bizonyításánál és generálásánál is, bármi legyen is az elsődleges szempont. ... Sok esetben mindkét típusú adatra szükség van.” (Glaser–Strauss 1967: 17). Ugyanebben a bekezdésben olvashatjuk, hogy „jóllehet könyvünkben a kvalitatív adatokra nagy hangsúlyt helyezünk, a legtöbb fejezet azok számára is hasznosítható, akik kvantitatív adatok alapján alkotnak elméletet, mivel az

¹ A kapcsolódó episztemológiai vitáról lásd Denzin–Lincoln (1994: 38–43).

elméletalkotás folyamata nem függ a felhasznált adattípustól” (Glaser–Strauss 1967: 18). Habár a *The Discovery of Grounded Theory* alcíme (*Strategies for Qualitative Research* [Stratégiák a kvalitatív kutatáshoz]) az elméletet egyértelműen a kvalitatív elméletek közé sorolja,² az jól alkalmazható kvantitatív adatokra épülő kutatások során is. A szerzők minden szociológust arra biztatnak, hogy a bizonyítás retorikájának fölényét kiegyensúlyozandó, az elméletalkotás retorikájával (*rhetoric of generation*) éljenek.

Az elmélet kialakulása

A *The Discovery of Grounded Theory* egy időben jelent meg az Egyesült Államokban és Angliában, ami széles körű ismeretséget jelentett, legalábbis a kvalitatív kutatók és hallgatóik körében. A könyv publikálása után nem sokkal Glaser és Strauss a University of California, San Francisco (UCSF) Társadalom- és Magatartástudományi Tanszékén kvalitatív kutatással foglalkozó szemináriumokat vezetett, ahol a megalapozott elméletet is megismertették a diákokkal. Egyre több dolgozat született az elmélet alkalmazásában, mégpedig a legkülönbözőbb tudományterületeken, témakörökben (orvos-szociológia, pszichológia, oktatás, antropológia, szakmai szocializáció, újrarahaszkodás válás után, petesejt donáció lánytestvérek között, stb.). Az 1967 óta eltelt időben a megalapozott elmélet is változásokon ment keresztül – hiszen a tudás időhöz és helyhez kötött –, illetve ahány szakterületen alkalmazták, annyi féleképpen értelmezték magát a módszert. A mai kutatók kétségkívül a kortárs szellemi áramlatok hatása alatt dolgoznak, melyek így közvetve ugyan, de folyamatosan alakítják a *grounded theory*-t. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a fő hangsúlyok eltolódnak vagy az elmélet központi elemei veszélybe kerülnek, csupán annyit, hogy „a jelen társadalmi és szellemi áramlatok által sugallt újabb ötletek és fogalmak, mint *feltételek* lépnek be analitikusan a megalapozott elmélet szerint kutatók vizsgálataiba” (Corbin–Strauss 1994: 276).

Az elmélet nem igazán egy újabb specifikus módszer vagy technikai fogások összessége, inkább a kvalitatív kutatás egyfajta módja, stílusa, amelynek vannak megkülönböztető jegyei, bizonyos módszertani irányelvei, melyek biztosítják a konceptuális fejlődést és telítettséget.³ Glaser és Strauss a hatvanas évek elején azt tanulmányozták egy kórházban, hogy a személyzet minként foglalkozik a haldokló betegekkel. Ebből a megfigyeléses vizsgálatból külön tanulmányok is születtek, és szintén ez a kutatás vezetett a *The Discovery* megírásához. A megalapozott elmélet két gondolati iskolához kötődik szorosabban: egyrészt az amerikai pragmatizmushoz, mint filozófiai áramlathoz (Dewey, Mead és Pierce munkái), másrészt a chicagói egyetemen kialakuló „*Chicago Sociology*”-hoz, ahol a huszas évektől kezdve egyre gyakrabban vezettek olyan kutatásokat, melyek terepmegfigyelésre, interjúkra támaszkodtak, melyek a figyelem

² Nagyrészt ez az oka annak, hogy kvantitatív kutatást vezető szociológusok nem figyelnek oda a megalapozott elméletre. Glaser későbbi jelentős művét (*Theoretical Sensitivity*, 1978) nagyrészt ugyancsak kvalitatív módszerekkel dolgozó kutatók olvassák, Strauss pedig célzatosan szintén kvalitatív szociológusoknak írta műveit.

³ A konceptuális telítettség a fogalmi gazdagságra és a fogalmak közötti kapcsolatok bőségére utal, miközben mind a fogalmak, mind a köztük lévő kapcsolatok az adatokból fakadnak.

középpontjába a társadalmi interakciót, a társadalmi folyamatokat helyezték. A chicagói iskola ráadásul megszületésétől kezdve hangsúlyozta a cselekvő álláspontjának megértését, mint szükséges feltételt az interakciók, folyamatok, és változások megértéséhez. Felmerülhet a kérdés, hogy a megalapozott elmélet miként nevezhető egyáltalán elméletnek, amikor annyira szorosan kötődik az adatokhoz, a terephez, az empirikus megfigyeléshez? Gyakori hibája a kezdő szociológusoknak, hogy annyira az elsődleges anyagokra támaszkodnak, hogy elemzéseik során azoktól nehezen rugaszkodnak el, nem törekednek általános érvényű, nagyobb társadalmi egységekre nézve helytálló megállapítások megfogalmazására, így kutatásuk eredménye inkább leíró jellegű esettanulmány lesz, mintsem egy megalapozott elmélet. Glaser és Strauss azonban külön kiemelik, hogy a *grounded theory* stílusú elemzés azon a feltételezésen alapul, hogy az általánosság különböző szintjein megfogalmazott elmélet⁴ elengedhetetlenül fontos a társadalmi jelenségek mélyebb megismeréséhez. Ehhez persze rögtön hozzáteszi Strauss, hogy „egy ilyen elméletnek az adatokkal való meghitt viszonyból kell kifejlődni” (Strauss 1987: 6).

Pár mondatban összefoglalva az elmélet lényegét, a következőket tartom meghatározónak: a megalapozott elmélet egy olyan, főként *kvalitatív* kutatások során alkalmazott általános elméletalkotási módszert jelöl, melynek lényege, hogy maga az elmélet a szisztematikusan gyűjtött és elemzett adatokban gyökerezik, ezért megalapozott. Az elmélet a kutatás folyamán körvonalazódik, mégpedig az elemzés és adatgyűjtés folyamatos *interakciója* során. A megalapozott elmélet *középszintű, interpretatív* elmélet, mely az *állandó összehasonlítás* módszerével dolgozik.

Az elemzés folyamata és elemei

Fogalom-mutató modell

A megalapozott elmélet egy úgynevezett fogalom-mutató modellre (*concept-indicator model*)⁵ épül, ami az empirikus mutatók fogalmi kódolását (*conceptual coding*) irányítja. Az empirikus mutató, vagy Pandit (1996) szóhasználatával az incidens, maga a nyers adat, mint például egy cselekvés, egy esemény, egy körülmény, amit megfigyelünk, olvastunk, vagy az interjúalanytól hallottunk. Ezek az incidensek egy olyan fogalom irányába mutatnak, melyekre az elemző következtet belőlük, kezdetben csak átmenetileg, majd egyre nagyobb biztonsággal. A különböző mutatókat (adategységet, információt hordozó jelenséget) folyamatosan összehasonlítjuk egymással, majd a kódolás során megállapítjuk, hogy mely mutatók mutatnak ugyanazon fogalom, koncepció irányába. „*A koncepciók az elemzés alapegységei, mivel az elmélet az adatok konceptualizálásából, és nem magából a valós adatból fejlődik ki*” (Pandit 1996: 1). A koncepció tehát tartalmi alapegység. Ez az összehasonlítás alapján történő fogalommal-

⁴ Az általánosság különböző szintjei alapján beszélhetünk szubsztanciális és formális elméletekről, melyekről később még szó esik.

⁵ Ebben a kifejezésben a mutató mint főnév, és nem mint folyamatos melléknévi igenév értendő. A mutató maga egy megfigyelt adategység, mely mindig egy fogalom irányába mutat.

kotás már része a kódolásnak. A folyamatos összehasonlítás természetesen arra kényszeríti a kutatót, hogy az adatok közti hasonlóságokra, különbségekre, azok jelentéstartalmára és jelentésárnyalatára minél inkább fény derüljön. Fogalomról (*concept*) akkor beszélhetünk, ha több mutató is utal rá. Több fogalom alkot egy kategóriát, tehát a kategória már eggyel magasabb szinten helyezkedik el az elemzés során, tehát absztraktabb. Pandit szerint a kategóriák az elméletalkotás sarokkövei (Pandit 1996: 2), rajtuk keresztül integrálható az elmélet. Minél újabb és újabb mutatókat, tehát adategységeket próbálunk egy körvonalazódott kategória alá besorolni, annál jobban fog finomodni magának a kategóriának a jelentése, tartalma.

Adatgyűjtés

Az adatgyűjtés kapcsán gyakran említik a kutatók, hogy nem szükséges, hogy maga a kutató állítsa elő az adatokat (terepmegfigyelésen, interjúkon, stb. keresztül), hanem érdemes felfigyelni más adatforrásokra is (kiadott dokumentumok, magándokumentumok: levelek, naplók, stb.). Minél előbb neki kell látnunk az elemzés folyamatának, hogy egyre hamarabb körvonalazódjanak további kérdéseink. Az elemzés során felmerült tisztázatlan kérdések pedig új adatok gyűjtését inspirálhatják. „Az adatgyűjtés szakasza sohasem ér véget teljesen, mert a kódolás és jegyzetelés folyamatosan friss kérdéseket generál, amelyek csak új adatok gyűjtésével, vagy korábbi adatok felülvizsgálatával válaszolhatók meg” (Strauss, 1987: 26).

Kódolás: az állandó összehasonlítás módszere (constant comparative method)

„Az állandó összehasonlító módszer célja, hogy az elméletalkotásnál... *explicit kódolást és analitikus folyamatokat használjunk*” (Glaser–Strauss 1967: 102). A kódolás folyamata meghatározó fontosságú a kutatás során, a kutatás eredményessége nagyban függ a kódolás eredményességétől. A kódolás azt jelenti, hogy a nyers adatokat részekre bontjuk, konceptualizáljuk, majd új formában rakjuk azokat össze. A meglévő adatból elvonatkoztatás útján egy fogalomra következtetnek, majd több hasonló fogalomból egy kategóriát hozok létre.⁶ A kódolás teszi lehetővé, hogy az incidensekből végül egy megalapozott elméletet hozzunk létre fogalmak és kategóriák megformálásán keresztül. A kódolásnak három típusa létezik, a nyílt kódolás (*open coding*), az axiális kódo-

⁶ Hasznosnak találok a kódolást egy egyszerű példával bemutatni; ha például egy idős, beteg emberrel készíték interjút, aki kérdésekre így felel: „Minden reggel beosztom a tevékenységeimet, a borotválkozás és fürdés közben pihenek”, akkor a kutató ezt a jelenséget „ütemezés” címszó alatt kódolja, az ütemezés tehát egy fogalom, egy koncepció lesz az adatelemzésben. Ha az interjúalany más olyan részletet is mesél a napi tevékenységéből, amely hasonló az imént említetthez (pl. vacsora és híradó között fogat mos), akkor azt a jelenséget is az „ütemezés” koncepció alá helyezem. Ha az elemzés során felmerülnek olyan fogalmak, (mint pl. gyógyszer bevétele, pihenés, odafigyelés az étrendre), a kutató a kódolás által ezeket a koncepciókat – jóllehet eltérnek egymástól, de ugyanazon jelenség irányába mutatnak – egy absztraktabb egység, vagyis egy *kategória* alá rendeli, amit jelen esetben „Stratégiák a betegség szabályozására” néven jegyez le. [Ezt a példát Pandit (1996) cikkéből idéztem. – A Szerző.]

lás (*axial coding*) illetve a szelektív kódolás (*selective coding*), melyekre a későbbiek folyamán részletesen is kitérek majd. Strauss a kezdő kutatóknak a kódolási paradigma (*coding paradigm*) alkalmazását javasolja, mégpedig azért, hogy egy-egy incidens feldolgozásánál semmi lényeges ne kerülhesse el figyelmünket. A kódolási paradigma elemei: körülmények, cselekvők közti interakciók, stratégiák és taktikák, következmények. Az adatok kódolásánál – ami a gyakorlatban úgy valósul meg, hogy soronként, ha kell, szavanként elemzem a rendelkezésre álló adatot, dokumentumot, az adatelemeket egymással összehasonlítom, azok között kapcsolatokat keresek –, tehát erre a négy elemre mindenképp figyelni kell. Ha egy incidensről elhatároztam, hogy melyik meglévő kategória melyik fogalma alá helyezem, akkor azt érdemes összehasonlítani a kategória többi fogalmával és incidensével is. Az incidensek folyamatos összehasonlítása és elrendeztetése során egy-egy kategóriának nagyon hamar kialakulnak az elméleti tulajdonságai. „*A kutató a kategória egészében, ...annak dimenzióiban, létrejöttének körülményeiben, főbb következményeiben, más kategóriákhoz való viszonyában illetve egyéb tulajdonságaiban kezd gondolkodni*” (Glaser–Strauss 1967: 106). Az elmélet kibontakozásától kezdve gyakran meg kell állni, abbahagyni a kódolást és az új ötleteket, meglátásokat le kell jegyezni, „*hogy megragadjuk az elméleti elképzelések kezdeti frissességét és a gondolatok közti konfliktust feloldjuk. A kutatónak annyi időt kell ezzel töltenie, amennyi szükséges a reflexióhoz, illetve ahhoz, hogy gondolkodását a lehető leglogikusabb (adatokban megalapozott, nem spekulatív) következtetések irányába vezesse*” (Glaser–Strauss 1967: 107).

A nyílt kódolás egy teljesen szabadon történő kódolás, a kódolási folyamat kezdeti szakasza: a feljegyzéseket, interjúkat vagy más dokumentumot nagyon alaposan szemügyre vesszük, tanulmányozzuk, soronként, néha szavanként haladva előre. Célja, hogy az adatokhoz fogalmakat rendeljük, ezek a fogalmak azonban csupán ideiglenesek. Ahogy haladunk előre a dokumentumban, egyre több kérdés merül fel bennünk, egyes fogalmakat megtartunk, egyeseket helytállóbb fogalmakra cserélünk, és egyre inkább figyelni kezdünk a fogalmak közti kapcsolatokra. Ebben a szakaszban a megalapozott elmélettel még csak ismerkedő kutatók gyakran megrekednek olyan gondolatoknál, melyek azt vizsgálják, hogy mi a valódi jelentése egy-egy sornak, mik lehetnek az interjúalany valós motivációi. Ezek az aggodalmak teljesen feleslegesnek bizonyulnak, mert a nyílt kódolás közben még nem kell a mélyebb és egyértelmű értelmezésre törekedni, hiszen ahogy halad előre a kódolási folyamat, úgy fedezünk fel újabb és újabb incidenseket, melyek finomítják, gazdagítják kezdetleges értelmezéseinket és kiszorítják helytelen következtetéseinket. „*A tapasztalt elemző tehát megtanulja azt a játékot játszani, hogy mindent elhisz, és semmit sem hisz el – ezen a ponton – olyan nyitottan hagyva magát, mint maga a kódolás*” (Strauss 1987: 29). Az azonban igen fontos, hogy a kézzel fogható adatoktól távolságot vegyünk, mert csak így kezdődhet el az elmélet kibontakozása.⁷

⁷ A nyílt kódolás folyamatának kutatószemináriumon való demonstrálása azért is hasznos, mert a hallgatók – mivel érzelmileg nincsenek annyira involválva – könnyebben kódolják csoporttársaik adatait, mint sajátjukat (Strauss 1987). Glaser és Strauss úgy találták, hogy a megalapozott elmélet oktatásában éppen az az egyik legnehezebb feladat, hogy a hallgatókat rávezessék a valóban elméleti fogalmak és kategóriák kialakítására, hogy segítsenek nekik elrugaszkodni az empirikus adatoktól, hogy a kódolás ne csupán az incidensek körülírása legyen.

A felsoroltakon kívül a nyílt kódolásnál négy irányelvet kell szem előtt tartani, hogy a kódolás sikeres és effektív legyen.

Az első ezek közül, hogy kérdezzünk az adatokról: mire vonatkoznak ezek az adatok? Milyen kategóriák felé mutat ez az incidens? Mi történik tulajdonképpen az adatokban? Milyen alapvető problémával szembesülnek a cselekvők?

A második irányelv, hogy az adatokat tüzetesen, aprólékosan elemezzük. Minél alaposabb a kódolás, annál több ötlet és kategória születik az elemzés végére, és annál nagyobb az esélye, hogy egy valóban telített elméletet kapunk. A nyílt kódolás mikroszkopikus megközelítése segíti, hogy figyelmünket egy fontos kategória se kerülhesse ki.

A harmadik irányelv arra bátorítja a kutatót, hogy a kódolás folyamata közben álljon meg és vegye a fáradságot az elméleti feljegyzések, meglátások rögzítéséhez, mivel így hamarabb eljuthat egy elméletibb, analitikusabb síkra.

A negyedik irányelv pedig, hogy „*a kutató sohase tulajdonítson analitikai jelentőséget olyan... hagyományos változóknak, mint életkor, nem, társadalmi osztály, faj, mindaddig, amíg azokról ki nem derül, hogy valóban fontosak*” (Strauss 1987: 32).

Amíg a nyílt kódolás az adatokat fogalmakká és kategóriákká rendezi, addig az *axiális kódolás* kapcsolatokat teremt a kategória és annak dimenziói között, tehát egyetlen kategória különböző szempontjait elemzi sorra a kódolási paradigma alapján (körülmények, cselekvők interakciói, stratégiák, következmények). Az axiális kódolás során arra keresem a választ, hogy egy bizonyos kategória mit tud elmondani a kutatás alapproblémájáról? Célja, hogy az axiális kódolás végén alapkategóriák és alkategóriák álljanak rendelkezésünkre, ugyanakkor megvizsgálja a különböző kategóriák közti különbségeket, összefüggéseket. A *szelektív kódolás* már magának az elméletnek a kezdeti integrálását jelenti azáltal, hogy rávilágít a különböző kategóriák közötti összefüggésekre és kiemeli az alapkategóriákat. A szelektív kódolás során, mikor a szisztematikus elemzést követően megtaláljuk a kulcskategóriákat és azok alkategóriáit, egyúttal „figyelmen kívül helyezzük” azokat a kategóriákat, amelyek nem kapcsolódnak kellő mértékben a kulcskategóriákhoz és ezért nem hasznosíthatók az elmélet kidolgozásánál.

A kódolás három típusa – nyílt, axiális és szelektív – a kódolási folyamat kezdeti fázisait követően, amikor csak a nyílt kódolást alkalmazza a kutató, nem szekvenciálisan követik egymást, hanem párhuzamosan.

Alapkategóriák

A megalapozott elmélet célja, hogy olyan elméletet alkossunk általa, amely releváns és problematikus viselkedésmintákra ad magyarázatot. Az elmélet fejlődése az alapkategória (alapkategóriák) köré szerveződik. Azok a kategóriák válnak alapkategóriává, melyek leginkább magyarázatot adnak a viselkedésminták változásaira, a viselkedésmintákban különböző körülmények hatására megfigyelt változásokra. Az alapkategória minden esetben releváns és működőképes. Köréje szerveződik a többi kategória és azok jellemzői, éppen ezért az alapkategóriának nagyon kidolgozottnak kell lennie, sok módosításon megy keresztül, mire kikristályosodik annyira, hogy valóban integráló eleme legyen az elméletnek. Elsődleges funkciója az integráló funkció, másodsor-

ban azért felelős, hogy az elmélet sűrű és telített legyen (Glaser 1978). A szociológusnak a kódolás folyamán tudatosan kell keresnie az alapkategóriákat, a jelenségek folyamatos összehasonlítása során állandóan éberem kell kutatnia a „fő témát”, hogy mi jelenti a legnagyobb problémát az elemzett helyzet cselekvői számára, mi az, ami egyetlen viselkedésmintában összefoglalja a történések lényegét?⁸ Miután a kutató már rendelkezik néhány működőképes kategóriával, megpróbálja elméletileg telíteni azokat, amelyek magyarázó erővel bírnak (lásd később). A következő feltételek figyelembevételével könnyen megállapíthatjuk, hogy egy adott kategória szolgálhat-e alapkategóriaként (a feltételrendszer részletes leírását lásd Glaser 1978):

- A kategória legyen *központi*, tehát lehetőleg minél több másik kategóriához kapcsolódjon, és szorosabban, mint más lehetséges kulcskategória-jelöltek. Ez a központi helyzet szükséges feltétele annak, hogy a kategóriáról elhiggyük, hogy magyarázatot ad egy viselkedésminta (lehető legtöbb) variációjára.

- Az alapkategóriának *gyakran* meg kell jelennie az adatokban, pontosabban a mutatóknak, melyek az alapkategória által képviselt jelenségek felé mutatnak, kell gyakran szerepelniük. A gyakori előfordulás stabil viselkedésmintára utal. Ugyanakkor egy kategória ritka előfordulása nem jelenti azt, hogy a kategória nem érdekes vagy nem bír jelentőséggel, azt viszont jelzi, hogy nem lehet alapkategória.

- Az alapkategória *könnyen kapcsolódik* a többi kategóriához, ezeket a kapcsolódásokat nem kell erőltetni; ellenkezőleg, gyorsan és könnyen adódnak.

- Az alapkategória világos utalásokkal mutat egy *általánosabb elmélet* irányába.⁹

- Azáltal, hogy az alapkategória részletei egyre inkább kidolgozást nyernek analitikus megközelítésből, maga az elmélet is jelentősen fejlődik.

- Az alapkategória lehetővé teszi a *maximum variáció* beépítését az elemzésbe, hiszen a kutató az alapkategória (különböző) dimenziói, tulajdonságai, körülményei, következményei, stratégiái alapján kódol. Az alapkategória által képviselt jelenségnek tehát különböző alkategóriái, almintái, variációi kerülnek felszínre a kutatás során, és minél több (helytálló) variációval dolgozunk, annál gazdagabb, elméletileg annál telítettebb lesz az elemzés. A variációk elméletbe való beépítését a kvantitatív kutatók sokkal nagyobb előszeretettel alkalmazzák, mint a kvalitatív kutatók, mivel utóbbiak nagyvonalú, általános minták bemutatására törekszenek. A megalapozott elméletnek azonban kifejezett célja a lehetséges variációk bemutatása.¹⁰

⁸ Ha emlékszünk, a kódolás négy irányelve közül az első az volt, hogy folyamatosan kérdezzünk rá az adatokra. Ez a folyamatos kérdés érzékennyé teszi az elemzőt a lehetséges válaszokra, és az alapkategóriák tulajdonképpen a legmegfelelőbb válaszokat jelzik.

⁹ Erre a kritériumra azt a példát hozza Glaser, hogy egy elemző, aki a kórházban például a nővérek nappali vagy éjszakai műszakjait figyeli, hamar észreveheti, hogy a nappali illetve éjjeli műszakok alapvető strukturális tényezőként szerepelnek bármilyen huszonnégy órás munka vonatkozásában. Megfigyelései tehát egy általánosabb elmélet, a nappali-éjszakai műszakokról szóló elmélet irányába vezethetik őt.

¹⁰ „It is one of the hallmarks of the grounded theory mode, however, to seek variation” (Strauss 1987: 36).

Elméleti mintavétel (theoretical sampling)

Elméleti mintavételen az adatgyűjtésnek azt a folyamatát értjük, mikor a szociológus analitikus szempontok alapján eldönti, hogy a következő lépésben milyen fajta adatokat, és hol gyűjtsön. Az elméleti mintavételnél az érdekel bennünket, hogy milyen csoportokhoz, eseményekhez, cselekvésekhez forduljunk, és mindezt milyen elméleti megfontolás alapján tesszük. Ezeket a kérdéseket akkor tudjuk megválaszolni, ha már kialakulóban vannak a kategóriák, kezd körvonalazódni az elmélet, tehát az elméleti mintavételt az eddig elvégzett kutatás elméleti orientációja vezérli, jóllehet szükség van a kutató fantáziájára, leleményességére, megérzéseire, és nagy szerepet játszik elméleti érzékenysége is.¹¹ Az adatok elemzése és az elméleti mintavétel egy idő után egymás mellett haladnak, mert az új adatok kódolása új kérdéseket vet fel, amelyek megválaszolására újabb adatokat kell gyűjtenünk (Glaser–Strauss 1967: 109). Ha az elméleti mintavételnél jó irányban indulunk el, látványosan és hatékonyan haladhatunk előre a kutatásban. Az elméleti mintavételt akkor fejezhetjük be, ha már mindegyik kategóriánk telítődött, és nincsenek fehér foltok az elmélet szövetében.

Elméleti telítettség (theoretical saturation)

Elméleti telítettségéről akkor beszélhetünk, amikor már nem találunk olyan adatot, amely egy kategória új tulajdonságát képezhetné. „Amint újra és újra hasonló esetekre bukkan, a kutató empirikusan meggyőződik arról, hogy a kategória telített” (Glaser–Strauss 1967: 61). Amíg el nem érjük a telítettség állapotát, új és új csoportokat kell megvizsgálnunk arra vonatkozóan – ez az elméleti mintavétel folyamata –, hogy eddigi kategóriáink és elméletünk működőképes-e, illetve azoknak van-e olyan dimenziója, tulajdonsága, alkategóriája, amelyeket eddigi kutatásunk során nem fedeztük fel. Ha egy adott kategória telítődött, azzal nincs több dolgunk, hanem tovább kell mennünk egy másik kategóriára, és annak finomításán kell dolgoznunk mindaddig, amíg az nem telítődik. „A telítődés megtörténtével az elemző rá fog jönni, hogy elméletében, különösképpen alapkategóriáit tekintve, bizonyos szakadékok majdnem, ha nem éppen teljesen, eltűntek. A telítettség eléréséhez maximalizálja a (megvizsgálandó) csoportok közti különbségeket, így maximalizálja a kategóriára hatással lévő adatok változatosságát, ezáltal a kategóriának olyan sokfajta tulajdonságát fejlesztheti ki, amennyi csak lehetséges” (Glaser–Strauss 1967: 62).

A megalapozott elmélet szerint a jó elmélet tükrözi a valós világot, előrejelzéseket lehet belőle levonni, magyarázatokkal szolgál, releváns azok számára, akiket érint és könnyen módosítható. Ezek a jellemzők azonban csak akkor érvényesülhetnek, ha az

¹¹ Glaser és Strauss nagy hangsúlyt fektetnek az elméleti érzékenység, elméleti kifinomultság (*theoretical sensitivity*) kifejlődésére. Erre azért van szükség, hogy képesek legyünk konceptualizálni és az adatokból körvonalazódó elméletet felismerni. Azáltal, hogy állandóan rákérdezek az elméletre (Mi történik az elméletben? Hogyan születik meg? Mi az általános helyzete? Milyen fajta modellekre épül?), az elméleti érzékenység nagyon gyorsan fejlődhet, hamar elvezeti a kutatót arra az állapotra, hogy elméleti fogalmakban gondolkodjon. Ha azonban a szociológus kizárólagosan elkötelezi magát egyetlen előre kigondolt elmélet irányában, doktrinerré válik, és könnyen elveszítheti elméleti érzékenységét. Ebben az esetben minden olyan kérdéssel szemben defenzív lesz, amely kétségbe vonja elméletét (Glaser–Strauss 1967: 46).

elmélet jelentésében, struktúrájában, logikájában integrált. Nincsenek benne érthetetlen ugrások, fehér foltok, elvarratlan szálak, egymásból nem következő megállapítások.

Az elmélet integrálása

A megalapozott elmélet integrálása az elmélet kezdeti körvonalazódásánál veszi kezdetét, és egy időben halad az adatgyűjtéssel, elméleti mintavétellel, a kódolással, azokat részben irányítja, részben hatásuk alatt áll. Az elméletnek folyamatként való felfogása többször hangsúlyt nyer Glaser, Strauss és más kutatók műveiben is, akik a megalapozott elméletet alkalmazzák. Azt állítják, hogy a kutatási szakaszok (adatgyűjtés, kódolás, integrálás, stb.) határozott elkülönítése – amint ezt a leíró és bizonyításra épülő tanulmányok többségében tapasztaljuk – akadályozza az elmélet kialakulását. Egy elméletet csak akkor engedhetünk továbbfejlődni, ha biztosak vagyunk már abban, hogy harmóniában áll az adatokkal és nem mi erőltetjük az adatokkal való egyezést. *„Az elmélet kibontakozó integráló kerete... egy nyitott keret, amelyet aligha kell már újra terveznünk. Azért nyitott, mert amint új kategóriák vagy tulajdonságok jelennek meg és kapcsolódnak egymáshoz, azoknak, úgy tűnik, mindig akad is hely ebben a keretben”* (Glaser–Strauss 1967: 41).

Néhány megjegyzés

Az elmélet általánosságának szintjére vonatkozóan különbséget kell tennünk szubsztanciális és formális elmélet között. Mindkét típusú elmélet a középszintű elméletek kategóriájába tartozik.¹² A szubsztanciális elmélet (*substantive theory*) a szociológiai kutatás egy-egy empirikus területét dolgozza fel (pl. beteggondozás, faji viszonyok, felsőoktatás, intézmények működése). A formális elmélet (*formal* vagy *general theory*) azonban a társadalmi jelenségeket absztrakt, fogalmi síkon magyarázza (pl. stigma, deviáns viselkedés, hatalom, szocializáció), éppen ezért nagyon csekély azon elméletek száma, melyek egyszerre formálisak, és az adatokban nyernek megalapozást. A formális elméletek legtöbbször spekulatív forrásokból táplálkoznak, és a dedukció módszerével állítja azokat össze a szociológus. A szociológiában eddig kevesen figyeltek fel arra, hogy a szubsztanciális és formális elméletek kapcsolódhatnak, tehát egy szubsztanciális elméletből nagyon sok olyan általános megállapítás és relevancia vonható le, melyek elvezethetik a kutatót egy formális elmélet megalkotásához.¹³ A szubsztanciális elmélet úgymond *„ugródeszkaként szolgálhat egy megalapozott, formális (vagy ahogy gyakrabban nevezzük, „általános”) elmélet kifejlődéséhez. ... A szubsztanciális elmélet egy stratégiai kapocs a megalapozott formális elmélet megfogalmazásában és létrehozásában”* (Glaser–Strauss 1967: 79). Sőt, jóllehet formális elméletet is lehet közvetlenül az adatokra támaszkodva írni, Glaser és

¹² *„They fall between the minor working hypotheses of everyday life and the all-inclusive grand theories”* (Strauss 1971: 178).

¹³ Ennek fontosságáról, módjairól Glaser és Strauss (1967) külön fejezetben értekeznek.

Strauss kívánatosabbnak, néha pedig kifejezetten szükségesnek tartják, hogy a formális elméletet egy szubsztanciális elméletből kiindulva alkossuk meg. A formális elméletek megalkotása mögött valójában majdnem mindig egy szubsztanciális elmélet alapos ismerete fedezhető fel, amely a kutatót további elemzésekre inspirálta.

A *grounded theory* interpretatív, tehát a vizsgált alanyok perspektíváira és nézőpontjaira is kíváncsi, és a többi kvalitatív kutatóhoz hasonlóan az elmélet elkötelezettjei felelősséget vállalnak interpretatív szerepükért. Nem tartják elegendőnek, hogy megfigyeljék és leírják a vizsgált alanyok nézőpontját, hanem megpróbálják értelmezni azt, amit megfigyeltek, hallottak vagy olvastak (Corbin–Strauss 1994).

A megalapozott elmélet esetében mindig egy elmélet generálásáról beszélünk és sohasem előre kigondolt hipotézisek deduktív bizonyításáról.¹⁴ Akárcsak más módszerek esetében, a megalapozott elméletnél is bizonyítani kell a hipotéziseket (fogalmak közti viszonyokról szóló állításokat), de itt a hipotézisek az elméletalkotás *eredményei* és nem kiindulópontjai, és azok bizonyítása a *kutatás folyamán*, az adatgyűjtés és elméleti elemzés közben történik, nem pedig utólagosan.

A megalapozott elmélet, amint azt neve is mutatja, nyomatékosan hangsúlyozza az elmélet fejlődését, az elméleti szint elérését a módszer során. Miért van szükség az elméletre, miért nem elég egy-egy jelenség alapos és hű leírása, bemutatása? Corbin és Strauss (1994) nem ragaszkodnak ahhoz, hogy minden szociológiai kutatás vagy kvalitatív elemzés csak akkor nyer értelmet, ha elmélet kialakulásához vagy felhasználásához vezet. Azt sem állítják, hogy az elméletalkotás fontosabb, mint a társadalmi valóság értelmezésének más módjai, vagy hogy hasznosabb és jelentősebb eredménnyel kecsegtet; amit viszont kiemelten fontosnak tartanak, az az, hogy ha már elmélettel állunk szemben, akkor az elmélet legyen megalapozott és legyen köze a valós adatokhoz. De miből is áll egy elmélet? „Az elmélet *fogalmak* és *fogalomcsoportok* közötti *valószínű* kapcsolatokból áll” (Corbin–Strauss 1994: 278). Ennek a valószínűségnek a kutatás folyamán erősödnie kell. A megalapozott elmélet olyan elmélet, amely fogalmilag sűrű, ami nem feltétlen a fogalmak bőségét, hanem a fogalmak között fennálló kapcsolódások bőségét jelzi. Ezeket a kapcsolódásokat diszkurzív formában prezentáljuk, beágyazzuk őket egy leíró és magyarázó írásműbe. A megalapozott elmélet különböző típusú társadalmi egységek, társadalmi cselekvők közötti cselekvések és interakciók *mintáira* kíváncsi, és nem az egyes társadalmi egységekre vagy cselekvőkre. Az elméletben a társadalmi mintákhoz hasonló súllyal bír a *folyamatok* felfedezése – nem feltétlenül abban az értelemben, hogy bizonyos jelenségek elkülöníthető szakaszokra bonthatók –, hanem abban az értelemben, hogy kölcsönös változások történnek a cselekvések és interakciók mintáiban, illetve a külső vagy belső körülmények megváltozásának hatására. Egyszerűbben fogalmazva, azt kutatjuk, hogy mi történik a mintákkal, a cselekvőkkel bizonyos feltételek, körülmények megváltozásának hatására. Ez a fajta elmélet-szemlélet kiszámíthatóvá teszi a teóriát: be tudjuk határolni, hogy egy új szituációban hasonló körülmények fennállása esetén hozzávetőlegesen hasonló következményekkel számolhatunk. Feltétlenül meg kell

¹⁴ Az előzetes hipotézisek jelenléte és létjogosultsága külön vitatémát képez a szociológiai kutatásban. Ha nagyon általános szinten fogalmazunk, természetesen minden kutatás rendelkezik előzetesen felállított hipotézissel – akár explicite felsoroljuk azokat akár nem –, hiszen maga a témaválasztás, a bizonyos területek felé fordulás is magában rejt egy célzott kíváncsiságot: „Azért fogom ezt és ezt kutatni, mert van róla egy elképzelésem, mert tapasztalatom és tudásom alapján kérdéseim merültek fel a témáról”.

említeni, hogy a megalapozott elmélet nagyon képlékeny,¹⁵ éppen azért, mert az időleghességet, a folyamatokat hangsúlyozza, mert minden új helyzetben rá kell kérdeznünk arra, hogy működőképes-e itt az elméletem, ha igen, hogyan, ha nem, miért nem.

A megalapozott elmélet nem spekulatív, éppen ezért hatékony és alkalmazható. Mindenfajta tudományos kénysertől mentes, ugyanakkor roppant idő- és munkaigényes, tehát nem egy kényelmes elmélet, de végeredményét tekintve hiteles, pontos, megbízható. Számomra azért vonzó, mert kifejezetten szelíden és nyitottan közelít megismerésének tárgyához, de szelídsége szigorú önellenzéssel, állandó – a legjobb megoldásra sarkalló – kétségekkel és a szavankénti előrejutás fáradságával párosul.

Irodalom

- Babbie, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Chenail, Ronald J. (1992): Qualitative research: Central tendencies and ranges. *The Qualitative Report*, 1 (4) 1992.; <http://www.nova.edu/sss/QR>.
- Corbin, Juliet–Strauss, Anselm (1994): Grounded theory methodology. An overview. In Denzin, Norman–Lincoln, Yvonna: *Handbook of qualitative research*. Sage Publications.
- Denzin, Norman–Lincoln, Yvonna (1994): Introduction. In Denzin, Norman–Lincoln, Yvonna: *Handbook of qualitative research*. Sage Publications.
- Glaser, Barney (1978): *Theoretical sensitivity*. Mill Valley, CA: Sociological press.
- Glaser, Barney–Strauss, Anselm (1967): *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.
- Glaser, Barney–Strauss, Anselm (1971): *Status passage*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Lyman, Stanford M.–Vidich, Arthur J. (1994): *Qualitative methods: Their history in sociology and anthropology*. In Denzin, Norman–Lincoln, Yvonna: *Handbook of qualitative research*. Sage Publications.
- Miles, Matthew B. (1979): Qualitative data as an attractive nuisance: The problem of analysis. *Administrative Science Quarterly*.
- Miles, Matthew B.–Huberman, Michael (1994): *Qualitative data analysis*. Sage Publications.
- Pandit, Naresh R. (1996): The creation of theory: a recent application of the grounded theory method. *The Qualitative Report*, 2 (4); <http://www.nova.edu/sss/QR>.
- Strauss, Anselm L. (1987): *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wainwright, David (1997): Can sociological research be qualitative, critical and valid? *The Qualitative Report*, 3 (2); <http://www.nova.edu/sss/QR>.
- Grounded Theory Online Forums and Seminars: <http://groundedtheory.com/dcforum/general>.

¹⁵ Az angol szöveg (Corbin–Strauss 1994) a *fluid*-folyékony kifejezést használja.